

ilahiyat akademi

Sayı: 23, 2026, 321-345.

Issue: 23, 2026, 321-345.

Aile İçi Çatışmaların Çözümünde İslami Aile Arabuluculuğuna Duyulan İhtiyaç: Aile ve Dinî Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvuruların Analizi

The Need For Islamic Family Mediation In Resolving Domestic Conflicts: An Analysis Of Applications To Family And Religious Guidance Bureaus

Elif Kübra Türkmen

Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,
Res. Asst. Dr., Muğla Sıtkı Kocman University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Muğla, Türkiye

elifarslangiray@mu.edu.tr | ORCID: [0000-0001-5891-5244](https://orcid.org/0000-0001-5891-5244) | ROR ID: [05n2cz176](https://ror.org/05n2cz176)

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

15 Ocak 2026 15 January 2026

Kabul Tarihi Date Accepted

20 Nisan 2026 20 April 2026

Yayın Tarihi Date Published

27 Haziran 2026 27 June 2026

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin
İntihal tespit edilmemiştir. software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Elif Kübra Türkmen)
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Elif Kübra Türkmen)

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Türkmen, Elif Kübra. "Aile İçi Çatışmaların Çözümünde İslami Aile Arabuluculuğuna Duyulan İhtiyaç: Aile ve Dinî Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvuruların Analizi". *İlahiyat Akademi* 23 (Haziran 2026), 321-345. DOI: [10.52886/ilak.1864387](https://doi.org/10.52886/ilak.1864387)

Atıf/ Cite as

Türkmen, Elif Kübra. "The Need For Islamic Family Mediation In Resolving Domestic Conflicts: An Analysis Of Applications To Family And Religious Guidance Bureaus". *Theological Academia* 23 (June 2026), 321-345. DOI: [10.52886/ilak.1864387](https://doi.org/10.52886/ilak.1864387)

Öz

İslam aile hukukundaki tahkim yönteminde üçüncü taraflara verilen ıslah görevi modern dönemde arabuluculuk uygulamasına tekabül etmektedir. Kur'an'da akrabalara atfedilen bu görev zamanla yerini aile dışındaki kişilere ya da kurumlara bırakmıştır. Türkiye'de imam, müftü, vaiz gibi din görevlilerinden anlaşmazlık yaşayan taraflar arasında arabuluculuk yapması istenmektedir. Nitekim 2003 yılında il müftülükleri bünyesinde açılan Aile ve Dinî Rehberlik Büroları'na gelen soru ve talepler, ailevi uyuşmazlıklarda müftülüklerin halk nezdinde arabuluculuk merkezi olarak görüldüğünü göstermektedir. ADRB'ye yapılan başvurular arasında aile ve evlilik kategorisinde yer alan sorular incelendiğinde aile içi iletişim sorunları, ebeveyn-çocuk çatışması, aile içi şiddet, ekonomik sıkıntılar, aldatma, boşanma gibi durumlarda insanların müftülüklere yöneldiği görülmektedir. Ailevi problemleri olan kişilerin müftülüklere başvurmasının sebebi sadece meselenin dinî hükmünü öğrenmek değil, aynı zamanda aile fertleriyle aralarındaki anlaşmazlığın giderilmesinde bir din görevlisinden yardım talebinde bulunmaktır. Bu durum insanların ailevi sorunlarıyla baş etme sürecinde din ve hayat görüşlerine uygun şekilde bir yardım ve desteğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Sarih ya da kinayeli boşama lafızlarının kullanılması, farklı cinsel birliktelik istekleri ya da cinsel ilişkiden kaçınma gibi ailevi anlaşmazlıklarda inançlı bireyler İslam'ın sınırlarını ihlal etme endişesi taşımaktadır. Bu noktada çözüm sürecinin fıkıh bilgisine sahip bir arabulucu tarafından yönetilmesi dini hükümlere riayet etme noktasında büyük önem arz etmektedir. Nitekim aile içi çatışmaların çözümünde İslami bir kurum olan bu bürolara yönelen insanların kayda değer düzeyde olması, toplumda İslami aile arabuluculuğuna ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, araştırma kapsamında elde edilen ADRB'nin 2022 yılına ait Türkiye geneli verileri ile 2023-2025 yıllarına ait İstanbul özelindeki verileri ele alınmış ve danışanların başvurularında dile getirdikleri sorunlar içerik analizine tabi tutularak titizlikle incelenmiştir. Bu kapsamda, bireylerin bir hakem ya da uzlaştırıcının müdahalesine duydukları açık veya örtük ihtiyaçlar, aile arabuluculuğuna işaret eden anahtar ifadeler üzerinden analiz edilmiştir. İlk olarak yapılan görüşmelerde doğrudan "arabuluculuk", "uzlaştırma", "sulh", "hakemlik" gibi ifadeler kullanılıp kullanılmadığı araştırılmıştır. Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerine dair toplumda aşinalığın bulunmadığı dikkate alınarak, doğrudan bu kavramlar kullanılmamakla beraber üçüncü bir kişiden yardım ve destek talepleri içeren görüşmeler bu minvalde değerlendirilmiştir. Zira aile içinde yaşadığı anlaşmazlığı gidermek ya da boşanma kararının İslam hukukuna uygun olup olmadığını sormak üzere tek başına ya da eşyle birlikte büroya gelen kişiler aslında aralarında arabuluculuk yapılmasını istemektedir. ADRB'nin çalışma yönergesinde belirtilen aile bütünlüğünü koruma misyonu, aile arabuluculuğunun temel hedeflerinden biridir. Dolayısıyla bu bürolarda çalışan personellerin aile arabuluculuğu yapabilmesi hem kurumsal misyonun daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine hizmet edecek hem de aile içi çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesine destek olacaktır. Halihazırda bürolardaki din görevlileri tarafından yürütülen gayri resmî arabuluculuk faaliyetlerini profesyonel bir yapıya dönüştürmek adına Adalet Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasında bir iş birliği yapılabilir. Bu iş birliği kapsamında yapılacak protokolle ADRB personellerine aile arabuluculuğu eğitimi verilebilir. Meslekî eğitimler verildikten ve yeterli alt yapı hazırlandıktan sonra müftülüklerin bünyesinde müstakil Aile Arabuluculuğu Büroları kurulması bu hizmetin daha sistematik ve kurumsal bir şekilde yürütülmesine katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Aile, Evlilik, Aile Arabuluculuğu, Aile ve Dinî Rehberlik Büroları.

Abstract

The responsibility of reform (*islah*) assigned to third parties in the Islamic family arbitration (*tahkim*) corresponds to modern mediation practices. This responsibility, which the Qur'an originally assigned to relatives, has gradually evolved, transferred to individuals or institutions beyond the family. In Türkiye, religious authorities such as imams, muftis, and preachers are often asked to mediate disputes. The questions and requests directed to the Family and Religious Guidance Bureaus (ADRB; abbreviation of "Aile ve Dini Rehberlik Büroları" in Turkish), which were established under provincial mufti offices in 2003, show that these offices are regarded by the public as mediation centres to resolve family disputes. This study examines the inquiries within the family and marriage category submitted to the ADRB, which reveals that individuals turn to mufti offices in cases such as domestic communication problems, parent-child conflicts, domestic violence, economic hardships, infidelity, and divorce. The reason individuals experiencing family problems apply to the mufti is not only to obtain the religious ruling on the matter, but also to seek assistance from a religious official in resolving disputes among family members. This demonstrates that people seek support in addressing family issues in a way that aligns with their religious beliefs and worldview. At this point, it is very important that mediators who manage the resolution process know Islamic law (*fiqh*) to make sure religious rules are enforced. The significant number of individuals seeking assistance from these bureaus, which function as Islamic institutions, to resolve domestic conflicts demonstrates a clear social demand for Islamic family mediation. In this study, nationwide data from ADRB for 2022, along with specific data from Istanbul for 2023 to 2025, were examined. The issues raised by applicants were carefully examined using content analysis. The study systematically analyzed both clear and hidden signs that people sought help from an arbitrator or mediator by analyzing key phrases reflecting a need for family mediation. Initially, the consultations were examined to determine whether expressions like "mediation," "reconciliation," "settlement," or "arbitration" were used. Since most individuals are unfamiliar with alternative dispute resolution methods, seeking assistance from a third party was also included, even if these expressions were not mentioned. In fact, individuals who visit the bureaus, either alone or with their spouses, to resolve family problems or to seek guidance on the permissibility of divorce in Islam, are basically seeking for mediation services. The mission of maintaining family integrity, as outlined in the ADRB's operational guidelines, is among the core objectives of family mediation. Therefore, empowering personnel in these bureaus to conduct family mediation would not only advance the institutional mission but also facilitate the peaceful resolution of domestic disputes. To transform the informal mediation activities currently conducted by religious officials into a professional structure, a collaboration can be established between the Ministry of Justice and the Presidency of Religious Affairs. Within the framework of this cooperation, a protocol could be signed to provide family mediation training to ADRB personnel. Once vocational training has been completed and the necessary infrastructure has been established, the establishment of independent Family Mediation Bureaus within mufti offices would contribute to a more systematic and institutionalized delivery of this service.

Keywords: Islamic Law, Family, Marriage, Family Mediation, Family and Religious Guidance Offices.

Giriş

Sosyal bir varlık olan insan, hayatın farklı safhalarında çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedir. Kişiler arası etkileşimin en yoğun şekilde yaşandığı ve iki yabancı bireyin hayatlarının geri kalanı birlikte sürdürmek üzere bir araya geldikleri evlilikte de sorunlarla karşılaşılması kaçınılmazdır. Tarih boyunca karı koca arasında yaşanan sorunların birçoğunun aile büyüklerinin arabulma girişimleriyle çözülebildiği bilinmektedir. Ancak günümüzde toplumun sosyo-kültürel yapısında yaşanan değişimler aile yapısını da etkilemekte ve toplumda çekirdek aileye doğru hızlı bir geçiş yaşanmaktadır. Aile yapısındaki değişimler geleneksel yardım taleplerinin giderek azalmasına ve aile içi uyuşmazlıkları çözebilecek mercilerin değişmesine sebep olmaktadır. İslam aile hukukunda aralarında şiddetli geçimsizlik bulunan eşler arasında sulhu sağlamak üzere hakem olarak görevlendirilen akrabalar modern dönemde yerini aile danışmanları ya da aile terapistlerine bırakmaktadır. Ailevi uyuşmazlıkların çözümünde aile büyüklerinin etkinliğini kaybetmesi, aile arabuluculuğuna yönelik toplumun beklentilerine cevap verecek profesyonel girişimlere duyulan ihtiyacı arttırmaktadır. Bu noktada Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Adalet Bakanlığı tarafından çeşitli adımlar atılmıştır. Arabuluculuk Daire Başkanlığı tarafından 2016-2017 yıllarında üç çalıştay düzenlenmiş ve aile arabuluculuğu yapacak kişiler için rehber kitap taslağı hazırlanmıştır.¹

Türkiye’de aile arabuluculuğuna yönelik yapılan akademik çalışmalarda ve düzenlenen çalıştaylarda aile arabuluculuğunun kökeni 20. yüzyılda Amerika ve İngiltere’deki uygulamalara dayandırılmaktadır. Nitekim bu çalışmalarda Anglo-Sakson hukuk sistemi ve Kıta Avrupası hukukunda olduğu gibi Türkiye’de aile arabuluculuğunun boşanma arabuluculuğu şeklinde uygulanması planlanmaktadır. Aile fertleri arasındaki anlaşmazlıklarda taraflar arasında sulhu sağlamaya çalışan kurumlar aile arabuluculuğuna yönelik resmî girişimlerde dikkate alınmamaktadır. Bu çalışma, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına yapılan başvuruları inceleyerek bu büroların aile arabuluculuğuna katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zira eşleriyle yaşadıkları anlaşmazlıkları giderebilmek için ADRB’ye yönelen kişiler çoğunlukla evliliklerini devam ettirmek isteyen kişiler olup büro görevlilerinden sulh temelli arabuluculuk talep etmektedir. Nitekim boşanma sürecini kolaylaştırıcı Avrupa merkezli aile arabuluculuğu modelinden ayırmak için eşler arasındaki problemleri çözerek aile birliğini korumayı hedefleyen ve bu süreçte İslam aile hukukunu gözeten uygulamalar İslami aile arabuluculuğu şeklinde isimlendirilmektedir.

Çalışmada öncelikle inceleme alanını oluşturan Aile ve Dini Rehberlik Büroları hakkında genel bilgi verilecektir. Daha sonra Türkiye’de evlilik ve boşanmayla alakalı soru ya da sorunlarda dinî danışmanlık hizmeti veren ve çok

¹ Ahmet Temel, “İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye’de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”, *Darulfunun İlahiyat* 30/2 (2019), 314-315.

sayıda başvuru alan ADRB'ye 2022-2025 yılları arasında gelen sorular incelenecektir. 2022 yılına ait Türkiye geneli verilere, daha önce Doç. Dr. Ahmet Temel yürütücülüğünde yapılan 220K027 numaralı "İslam Hukukunda Aile Arabulucu-Hakemliği ve Çağdaş Uygulamalar" adlı Tübitak 1001 projesi kapsamında elde edilmiştir. 2023-2025 yıllarına ait veriler ise, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Aile ve Dini Rehberlik Başkanlığı'ndan kısıtlı paylaşım yapılması sebebiyle sadece İstanbul ile sınırlı kalmıştır. İstanbul'un kozmopolit yapısı göz önüne alındığında buradan elde edilen veriler ile ülkenin farklı şehirlerinden elde edilen Türkiye geneli verilerin birbirine benzer olacağı öngörülmektedir. Bu kapsamda, 2022-2025 yıllarına ait 14.326 başvuru tek tek incelenmiş; "arabuluculuk", "uzlaştırma" ve "hakem" kelimelerinin geçtiği kayıtlar ile bu ifadeler kullanılmamakla birlikte aile arabuluculuğu talebi içeren başvurular tespit edilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle ADRB'nin toplumdaki İslami aile arabuluculuğu rolü ve bu alana yetkinliği İslam hukuku ve pozitif hukuk açısından sorgulanacaktır.

Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının faaliyetlerini ele alan ve bu bürolara yapılan başvuruları inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Türkiye'de aile, evlilik, boşanma, miras gibi konularla alakalı çok sayıda gerçek veriyi arşivleyen bu bürolar, özellikle sosyoloji alanında çalışma yapan akademisyenler için önemli bir kaynaktır. İslam hukuku alanında sulh ve aile arabuluculuğu hakkında yapılan çalışmalarda ADRB'nin ülkemizde önemli bir aile arabuluculuğu kurumu olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmalardan biri Ahmet Temel'in "İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları" adlı makalesidir. Ahmet Temel çalışmasında, Türkiye'de planlanan aile arabuluculuğu uygulamalarında İslam hukukunda yer alan sulh ve tahkimden nasıl istifade edileceğini açıklamaktadır. Temel, Batı'da med-arb adıyla bilenen arabuluculuk ve tahkim karması bir modelin ülkemizde sulh temelli aile arabulucu-hakemliği şeklinde uygulanmasını önererek alana önemli katkıda bulunmaktadır. Temel, diyanetin bünyesindeki aile danışmanlarının diyanî bir boyutu bulunan aile meselelerinde arabuluculuk yapabileceğini savunarak çalışmamıza katkı sunmaktadır. Hatice Kübra Kahya'nın "Türkiye'de Aile Arabuluculuğu Üzerine Çalışmalar: Eleştirel Bir Değerlendirme" adlı makalesinin değerlendirme kısmında Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına gelen soruların istatistiksel olarak analizlerine yer vermektedir. Kahya, büroya gelen soruların arabuluculuk ve rehberlik talebi içerdiğini belirttikten sonra arabuluculuk talebi olarak değerlendirilebilecek soruların grafiğini paylaşmaktadır. Kahya'nın sunduğu grafikler ve değerlendirmeler çalışmamız başta olmak üzere alana önemli veriler sunmaktadır. Mehmet Salih Kumaş'ın "Sulh Temelli Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı" makalesinde ise yazar, eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde sulh temelli aile danışmanlığı önermekte ve bu tür danışmanlıkta uygulanacak bir model sunmaktadır. Kumaş, ADRB'nin danışmanlık noktasında yetersiz kaldığını ve modern terapötik yöntemlerden istifade etmesi gerektiğini belirtmektedir. Nitekim Kumaş'ın sunduğu sulh temelli manevi yönelimli aile danışmanlığı modelinde birinci aşama ADRB görevlilerine yönelik mesleki eğitimi kapsamaktadır. Adı geçen

çalışmaların hepsi aile içi anlaşmazlıkların İslam hukukunda önerildiği şekliyle sulha dayalı şekilde çözülmesi noktasında ADRB'nin önemini vurgulamaktadır. Çalışmamız, önceki araştırmalardan farklı olarak ADRB'ye yöneltilen soruları tek tek incelemekte; aile içi anlaşmazlıklarda bu bürolardan yalnızca rehberlik ve danışmanlık değil, aynı zamanda evliliklerin devamını sağlamaya yönelik arabuluculuk talep edildiğini somut örneklerle ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma, eşler arasındaki uyuşmazlıkların şer'i hükümlere aykırı davranışlardan kaynaklandığı durumlarda, salt arabuluculuk yaklaşımının yetersiz kaldığını ve bu bağlamda İslami aile arabuluculuğuna duyulan ihtiyacı örneklerle ortaya koymaktadır.

1. Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Genel Bir Bakış

Ülkemizde toplumu dinî konularda bilgilendirmek ve ibadet edilen yerleri yönetmek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı resmî olarak görevlendirilmiştir. Toplumsal ihtiyaçların değişmesi din hizmeti alanlarının çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Başkanlığın bilgilendirme ve hizmet kavramlarının çerçevesini hem nitelik hem de nicelik açısından genişletmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim “sosyal açılımlı din hizmetleri” kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı ailenin kurulması, aile birliğinin korunması ve ailedeki sorunların çözümü için il ve ilçe müftülükleri bünyesinde 2003 yılında 6 pilot ilde (İstanbul, Ankara, Adana, Samsun, İzmir ve Elazığ) “Aile Büroları” açmıştır.² Daha sonra adı “Aile ve Dini Rehberlik Bürosu” (ADRB) olarak değiştirilen bürolara halkın yoğun ilgi göstermesi ve olumlu geri dönütler alınması sonucu 81 il ve 321 ilçede büro ve merkezler açılmıştır.³ Nitekim büro ve merkezlere 2024 yılında 29.855 başvuru yapılmıştır.⁴

Aile ve Dini Rehberlik Bürolarında görev yapan personel, yönergede belirtilen görevler kapsamında müftülük bünyesindeki ofislere gelen kişilerle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmektedir. Ayrıca DİB'in dinî meselelerde en yüksek karar ve danışma organı olan Din İşleri Yüksek Kurulu'na yurt içinden ve yurt dışından telefon, e-mail ve mektup yoluyla gelen soruların artması ve bunlara cevap verme noktasında yetersiz kalınması üzerine bireylerin dinle ilgili sorularına daha hızlı yanıt verebilmek ve karşılaştıkları problemlere dinî açıdan çözüm bulabilmek amacıyla 2013 yılında “Alo Fetva” olarak bilinen “190 numaralı Dini Soruları

² Salih Aybey, “Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2015), 139-140; Nurşen Güney, “Aile Büroları”, *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 2/178; Hicret Toprak, “Dünyada ve Türkiye’de Aile Destek Hizmetleri’nin Gelişmesine Paralel Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Yeni Açılımları”, *Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, Küreselleşen Dünyada Aile* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 203.

³ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, *Diyanet Aile Çalışmaları* (Erişim 28 Ağustos 2025).

⁴ 2024 yılına ait veriler resmi sitede henüz yayınlanmadığından bu veriler Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı’ndan dilekçe yoluyla bizzat talep edilmiştir.

Cevaplandırma Hattı” oluşturulmuştur.⁵ ADRB, Alo Fetva hattı üzerinden telefonla ya da e-posta yoluyla yöneltilen soruları da yanıtlamaktadır. Yüz yüze ya da telefon yoluyla yapılan görüşmeler veri tabanındaki karteks formlarına işlenmekte ve bu bilgiler merkezde arşivlenmektedir. Görüşmeler kartekslere kaydedilirken kişilerin adı, soyadı gibi kişisel bilgiler istenmemektedir (Madde 6). Kartekslerde başvuru yapılan birimin bulunduğu il/ilçe, büroda görevli personelin adı soyadı, tarih, ana konu, alt konu, cinsiyet, yaş grubu, öğrenim durumu, meslek, medeni durum, görüşme şekli, görüşme sayısı ve soru hakkında bilgiler yer almaktadır.

Aile ve Dini Rehberlik Bürolarında sunulan rehberlik hizmetinin genel olarak 3 temel işlevi üzerinde durulmaktadır: Bilgilendirme/aydınlatma, dinî danışmanlık ve rehberlik, yönlendirme. Nişanlılık dönemi, nikâhın şartları, mehir, nafaka, eşlerin hak ve sorumlulukları, boşanma, velayet, hidâne gibi aileye yönelik soruları ayet ve hadisler ışığında cevaplayarak dinî meselelerde toplumu doğru bilgilendirmek ADRB personelinin çalışma yönergesinde yer alan temel görevlerindedir (mad. 11). Diğer taraftan ADRB’ye nişanlılık, evlilik ya da boşanmayla ilgili bir meselede dinî bilgi alma talebi ile yapılan başvurularda sadece sorulan soruya cevap vermekle yetinilmemekte, aynı zamanda rehberlik ve yönlendirme de yapılmaktadır. Örneğin, gizli nikâhın dinî hükmünü soran bir kişiye, meselenin dinî boyutu hakkında bilgi vermenin yanı sıra kişiyi gizli nikâha sevk eden sebeplerle ilgili rehberlik ve yönlendirmeye de ihtiyaç duyulmaktadır.⁶

Aile içi fiziksel, psikolojik ve ekonomik şiddet, cinsel istismar, alkol ve madde bağımlılığı, kadın ya da erkekte görülen cinsel işlev bozuklukları gibi dinî bilgi dışında farklı donanım ve formasyon gerektiren durumlarda da ŞÖNİM (Şiddeti Önleme ve İzleme Merkezi), Aile Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü, Emniyet Genel Müdürlüğü, Baro gibi resmî kurumlara yönlendirme yapılmaktadır.⁷ ADRB’ye başvuran kişiler ihtiyaç halinde psikolog ya da resmî kurumlara yönlendirildiği gibi yakınını kaybeden ya da ölüm korkusu yaşayan kişilerin psikologlar tarafından manevi rehberlik için ADRB’ye yönlendirildiğine dair örnekler de bulunmaktadır.⁸ Nitekim Avrupa’da da inanç ile insan psikolojisi arasında güçlü bir ilişki olduğunun fark edilmesiyle birlikte din adamları psikolojik rehberlik ve dinî danışmanlık alanlarında hizmet vermeye başlamıştır. ABD’de yapılan bir araştırmada bireysel sorunları olan bireylerin %39’u psikolojik danışmanlık hizmeti almak üzere din adamlarına başvurmaktadır. Bu oranın psikologların, psikiyatristlerin, aile

⁵ Mustafa Bülent Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 13/25-26 (2015), 42.

⁶ Güney, “Aile Büroları”, 180; Toprak, “Dünyada ve Türkiye’de Aile Destek Hizmetleri”, 207.

⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, *Din Hizmetleri Raporu, 2022* (Erişim 13 Eylül 2025); Toprak, “Dünyada ve Türkiye’de Aile Destek Hizmetleri”, 209-210.

⁸ ADRB Karteks Listesi, No: 2336, Yalova, Nisan, 2022.

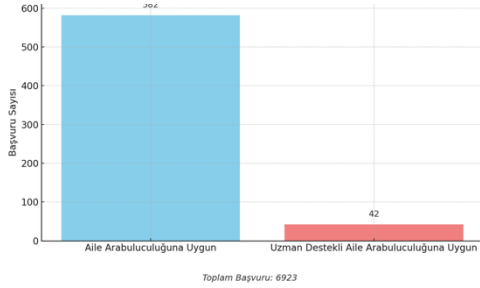
danışmanlarının ve sosyal hizmet uzmanlarının tamamına yapılan başvuru oranından daha fazla olduğu kaydedilmektedir.⁹

2. Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvuruların Aile Arabuluculuğu Açısından Analizi

ADRB'nin çalışma yönergesinde aile arabuluculuğu görevi açıkça belirtilmemiş olsa da başvuruların kaydedildiği karteksler incelendiğinde aile arabuluculuğu kapsamına giren taleplerle karşılaşılmaktadır. 2022 yılı Türkiye geneli 6.923 başvuru ile 2023-2025 yılları İstanbul özelinde 7.403 başvuru değerlendirildiğinde; aile, evlilik, boşanma, sağlık, cinsel hayat gibi ana konularda gelen toplam 14.326 başvurunun aile arabuluculuğuna uygunluğu istatistiksel olarak şu şekildedir:

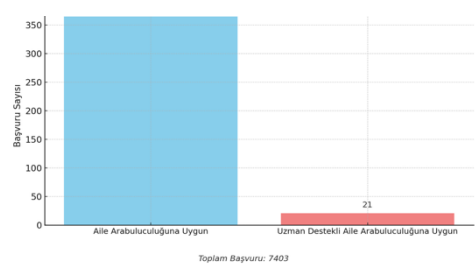
Şekil 1

2022 Türkiye Geneli Aile Arabuluculuğuna Uygun Başvurular

Şekil 2

2023-2025 İstanbul Özeli Aile Arabuluculuğuna Uygun Başvurular

Bürolara yapılan başvurularda alkol, sigara, madde bağımlılığı, şiddet gibi problemlerden kaynaklı ailevi uyuşmazlıklarda öncelikle söz konusu bağımlılığın ya da şiddet durumunun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu tarz başvurularda bağımlı ya da şiddet uygulayan kişiye dinî bilgilendirme yapmak ya da karı koca arasında arabuluculuk girişiminde bulunmak etkili bir çözüm sunmayabilir. Dolayısıyla Sağlık Bakanlığı (AMATEM, ÇEMATEM, YEDAM), Yeşilay, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ŞÖNİM, ALO 183) gibi kurum ve kuruluşlarla iş birliği gerektiren başvurular *uzman destekli aile arabuluculuğu* olarak adlandırılmıştır. Başvurularda doğrudan arabuluculuk ve hakemlik anlamına gelecek kavramların kullanılması, aile arabuluculuğu talebi olarak değerlendirilebilecek ifadelerin yer alması ya da "aile arabuluculuğu olsaydı yönlendirilebilirdi" denilebilecek nitelikteki ailevi sorunlar ise *aile arabuluculuğuna uygun* görülmüştür.

⁹ R J Taylor vd., "Mental Health Servicesin Faith Communities: The Role of Clergy in Black Churches", *Social Work* 45/1 (Ocak 2000), 75; Vicky Genia, "Seküler Psikoterapistler ve Dindar Danışmanlar", çev. Üzeyir Ok, *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 79; Mustafa Köylü, "Din Hizmetlerinde Çağdaş Yönelimler ve Faaliyetler -ABD ve Kanada Örneği-", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, 2007), 536.

Kartekslerde aile ve evlilik/nikâh ana konuları altında aile içi cinsel yaşam, eşler arası iletişim, şiddet, aldatma, boşanma gibi alt konular yer almaktadır. Bu alt konuların arasında arabuluculuk ya da hakemlikle alakalı herhangi bir başlık bulunmamaktadır. Soruların içeriğine bakıldığında ise doğrudan “arabuluculuk” ya da “hakem/tahkim” kavramları çok az yerde geçmektedir. Çalışmayı kapsayan yıllarda ADRB’ye yapılan 14.326 başvuruda, *arabuluculuğun* bir soruda¹⁰ *hakemin* ise beş soruda açıkça kullanıldığı görülmektedir. Hakemden bahseden görüşmelerden biri boşanma esnasında hakem tayin etmenin dinî hükmüyle ilgili olup diğer dört görüşme boşanmak isteyen çiftlerin ADRB personelinden hakemlik taleplerini içermektedir.¹¹

Kavram olarak aile arabuluculuğu ya da hakemliğin kartekslerdeki sorularda yaygın bir şekilde kullanılmamış olması beklenen bir durumdur. Zira arabuluculuk modern bir kavram olup halk arasında kullanımı yaygın değildir. Dolayısıyla sorular tek tek incelenip aile arabuluculuğu talebi olarak değerlendirilebilecek ifade ya da cümleler araştırılmıştır. Anlaşmazlık yaşayan eşlerden birinin ya da her ikisinin büro veya merkezlere başvurarak görevli personelden “eşiyile arasını düzeltmesini”¹² ya da “araya girmesini”¹³ istemesi doğrudan arabuluculuk talebi olarak değerlendirilebilir. Evliliklerinde yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle boşanma noktasına gelen kadın veya erkeğin ADRB’ye başvurarak “bize yardımcı olun”¹⁴, “destek istiyorum”¹⁵, “fikrinizi almaya geldik”¹⁶, “eşimle görüşebilir misiniz”¹⁷, “evliliğimi/yuvamı kurtarmak istiyorum”¹⁸ şeklindeki talepleri de büro çalışanlarından aile arabuluculuğu beklentisi olduğunu göstermektedir.

3. Aile ve Dinî Rehberlik Bürolarının İslami Aile Arabuluculuğu Rolü

ADRB’ye yönelik yapılan çalışmalarda bu bürolarda sunulan dini danışmanlık hizmetlerinin daha çok bilgilendirme ve rehberlik etme işlevleri üzerinde durulmaktadır. Ancak yapılan başvurular incelendiğinde büro ve merkezlerin aynı zamanda arabuluculuk fonksiyonu bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Clebsch ve Jaekle’ye göre dinî danışmanlığın iyileştirme, rehberlik sunma ve destekleme özelliklerinin yanı sıra uzlaştırıcı (arabuluculuk) işlevi de

¹⁰ ADRB Karteks Listesi, No: 3622, Düzce, Nisan, 2022.

¹¹ ADRB Karteks Listesi, No: 10819, Giresun, Ocak, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 3557, İstanbul, Aralık, 2023; ADRB Karteks Listesi, No: 5582, İstanbul, Temmuz, 2023; ADRB Karteks Listesi, No: 4180, İstanbul, Kasım, 2023.

¹² Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 4060, İstanbul, Mart, 2022.

¹³ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 2833, Diyarbakır, Nisan, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 5098, İstanbul, Eylül, 2023.

¹⁴ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 4677, Giresun, Mart, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 5145, Batman, Mart, 2022.

¹⁵ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 5145, Batman, Mart, 2022.

¹⁶ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 430, Kayseri, Mayıs, 2022.

¹⁷ ADRB Karteks Listesi, No: 2602, Denizli, Nisan, 2022.

¹⁸ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 1468, Kocaeli, Mayıs, 2022.

bulunmaktadır.¹⁹ Büroların kişilerin inanç ve ahlakla alakalı sorularına yanıt vermesi ve kendilerini tanıma sürecinde rehberlik yapması dini danışmanlık rolünün bir göstergesidir. Bunun dışında, aile fertleri arasında yaşanan sorunların giderilmesinde ADRB’de çalışan din görevlilerinden yardım talep edilmesi, bu büroların aile arabuluculuğu rolünü ortaya koymaktadır. Mahremiyetin en üst düzeyde yaşandığı yer aile olduğundan, burada ortaya çıkan sorunlarda ADRB’nin bir çözüm merkezi olarak görülmesi; bu büroların tarafsız ve güvenilir bir üçüncü kişi sıfatıyla arabuluculuk yapabileceğini göstermektedir.

Dinle ilgili olsun ya da olmasın inançlı insanlar, karşılaştıkları problemleri dinî referanslara dayanarak çözmek istemekte ve bu ihtiyacını gidermek üzere güvenilir kaynaklar aramaktadır.²⁰ Ülkemizde de inançlı bireyler, evlilik hayatına dair meselelerde eşlerinin İslam hukukuna riayet etmemesi nedeniyle yaşadıkları anlaşmazlıklarda ADRB’ye başvurmaktadır. Diğer taraftan kocasıyla anlaşamadığı ya da ona karşı sevgi hissetmediği için boşanmak isteyen kadınlar ADRB’ye başvurarak bu durumda günaha girip girmeyeceklerini sormaktadır.²¹ Bu örnekler, tarafları boşanma aşamasına getiren ailevî sorunları İslam hukukuna uygun biçimde çözmek isteyen ya da evliliği sonlandırma gerekçesinin şer‘i geçerliliğini sorgulayan dini hassasiyete sahip kişiler açısından, ADRB’nin İslami aile arabuluculuğu merkezi olarak resmiyet kazanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Aksi takdirde aralarında şiddetli geçimsizlik bulunan ve boşanmak istemeyen insanlar farklı yollara başvurmaktadır. Nitekim ADRB’ye yapılan başvurularda, insanların aile içinde yaşadıkları sorunları çözmek için muska, fal, büyü gibi yolları denedikleri ya da aile fertleriyle aralarındaki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla özel dua talebinde buldukları görülmektedir. Bu durum üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir meseledir. Çünkü bu eğilim, toplumda aile içi uyuşmazlıkların çözümüne yönelik etkili mekanizmalara duyulan ihtiyacı ortaya koymakta ve sulh, tahkim, arabuluculuk gibi alternatif çözüm yöntemlerinin etkin biçimde uygulanmamasının insanları farklı arayışlara yönelttiğini göstermektedir.

Eşler arasında şiddetli geçimsizliğe sebep olan ve tarafları boşanma aşamasına getiren uyuşmazlıklarda İslami aile arabuluculuğuna başvurulabilir. Nitekim ilgisizlik, aldatma, her türlü şiddet, cinsel problemler, üçüncü kişilerin müdahaleleri, içki, uyuşturucu, kumar gibi zararlı alışkanlıklar, ekonomik sıkıntılar ADRB’ye arabuluculuk talebiyle gelen eşlerin temel sorunlarından. Bu tür davranışlar yalnızca aile bütünlüğünü zedelemekle kalmamakta, aynı zamanda İslam’ın korunmasını hedeflediği din, can, akıl, nesil ve mala zarar vermektedir. Büro çalışanları, din görevlisi olarak eşlere İslam’ın emir ve yasaklarını açıklamakta ve bu kurallara riayet etmemenin uhrevî sonuçlarına dikkat çekmektedir. Ailevî

¹⁹ Aybey, “Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları”, 141.

²⁰ Nurullah Altaş, “Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 41 (2000), 327; Aybey, “Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları”, 139.

²¹ Örnek için bk. ADRB Karteks Listesi, No: 653, Denizli, Mayıs 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 2134, Yozgat, Nisan 2022.

uyuşmazlıklara dinî ve ahlaki ilkeler çerçevesinde çözüm aranması, İslami aile arabuluculuğunu seküler arabuluculuk girişimlerden ayıran temel unsurdur.

ADRB'nin İslami aile arabuluculuğu işlevini açık şekilde ortaya koyan ailevi uyuşmazlıklardan biri karı koca arasında cinsel hayatla ilgili yaşanan problemlerdir.²² Fıtrat gereği cinsî münasebete elverişli olmayan zaman (hayız ve nifas halleri) ve mekân (anüs ve ağız) yasağı dışında İslam'da karı kocanın cinsel hayatında helallik esas olup herhangi bir zaman ya da pozisyon sınırlandırması bulunmamaktadır. Buna rağmen ADRB'ye yapılan başvurular arasında İslam'ın cinsel hayatla ilgili koyduğu sayılı yasakları aşmak isteyen kocalardan kaynaklı anlaşmazlıklar ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kocası tarafından anal (arkadan), oral (ağızdan), grup, ikili gibi ilişki türlerine zorlanan kadınlar bu şekilde yapılan cinsî münasebetin dinî hükmünü ya da bu durumda kocalarından boşanma haklarının olup olmadığını sormak üzere bürolara başvurmaktadır. Ayrıca kocalarının İslam'a aykırı cinsel taleplerini yerine getirmedikleri için boşama ile tehdit edilen kadınlar ADRB'ye başvurarak evliliklerini kurtarmak istediklerini ifade etmektedir.²³

Cinsel birliktelik esnasında erkeğin menisini kadının rahminin dışına akıtması çocuk oluşumuna engel olacağından ve kadının da çocuk sahibi olma hakkı bulunduğundan dolayı kadından izin alınmadan azil yapılması fukahanın ittifakıyla mekruh görülmüştür.²⁴ Benzer durum arkadan (anüsten) ilişki için de geçerlidir. Allah erkekte meniye kadında ise bunu dölleyecek yer olarak rahmi yaratmıştır. Kur'an'da "*Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın*" buyrulmaktadır.²⁵ Bu ayette insanların üreme hadisesi, tohum ve tarla benzetmesi üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre erkeğin spermi tohuma benzetilirse, bu tohumun ekine yani çocuğa dönüşeceği tek ekinlik kadının rahmidir. Dolayısıyla ayetten, cinsel ilişkinin meşru yolunun ön taraftan olduğu ve çocuğun oluşum yeri olan rahimden olmak şartıyla kocanın dilediği pozisyonda eşyle cinsel birliktelikte bulunabileceği anlaşılmaktadır.²⁶ Nitekim Hz. Peygamber "*Kim bir kadına arkasından*

²² İlgili büroların 2022 sonrası istatistikleri henüz kamuoyuyla paylaşılmadığından 2022-2025 yıllarına ait başvuruların yıllara göre alt konu dağılımlarını gösteren bir tablo oluşturulamamıştır. 2022 yılı Türkiye istatistiklerine göre ise 27.601 başvurunun 346'sı "aile içi cinsel problemler" alt konu başlığına kaydedilmiştir. Ancak 2022 yılına ait Türkiye verileri incelenirken "farklı cinsel tercihler", "kadına yönelik şiddet", "aile içi şiddet", "eşlerin hak ve sorumlulukları" gibi alt konu başlıklarında da cinsel hayata dair problemlerle karşılaşılmıştır. 2023-2025 yılları arası İstanbul verilerinde ise 7403 sorunun yaklaşık 70'i cinsel hayatla alakalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. DİB, *Din Hizmetleri Raporu*, 2022, 105.

²³ ADRB Karteks Listesi, No: 1094, İstanbul, Aralık, 2024; ADRB Karteks Listesi, No: 1094, İstanbul, Ekim, 2024; ADRB Karteks Listesi, No: 2448, İstanbul, Mayıs, 2024; ADRB Karteks Listesi, No: 4268, İstanbul, Aralık, 2023; ADRB Karteks Listesi, No: 4506, İstanbul, Kasım, 2023.

²⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhü* (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1985), 9/6847; *el-Mevsû'atu'l-fıkhîyye* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkaf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1984), 23/55.

²⁵ el-Bakara 2/223.

²⁶ Ebu 'Abdillâh Muhammed b. Aḥmed el-Ensârî el-Ḳurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 3/92; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/354-355.

yaklaşırsa lanetlenmiştir” buyurmaktadır.²⁷ Ayet ve hadislerden hareketle cinsel birlikteliğin rahim yerine anüsten yapılması İslam hukukunda haram kabul edilmektedir.²⁸ İmam et-Tûsî arkadan cinsel ilişkinin hiçbir şekilde caiz olmadığını, hayız durumunda ilişkinin yasak olmasına kıyasla açıklamaktadır. Şöyle ki, hayız halinde ön tarafta geçici bir nesacet bulunduğundan dolayı ilişki haram kılındığına göre sürekli necasetin bulunduğu arka tarafın evleviyetle haram kılınması gerekmektedir.²⁹ Arkadan ilişkideki fitrata aykırılık ve necaset durumundan hareketle erkeğin cinsel organını kadının ağzına vermesinin (oral seks) de haram olduğu ifade edilmektedir.³⁰

Cinsel hayatla ilgili karı koca arasında çatışmalara sebep olan bir başka sorun ise cinsel ilgisizliktir. Cinsel anlamda eşten uzak durma bir sağlık probleminden kaynaklanabileceği gibi bu durum eşler arasında bir cezalandırma yöntemi olarak da kullanılabilir. Ayrıca halk arasında eşin cinsel ihtiyaçlarını karşılamanın dinen yalnızca kadına ait bir yükümlülük olduğu inancı, kadınların cinsel gereksinimlerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Evlilikte cinsel ihtiyaçların giderilememesi, tarafları farklı arayışlara itebilmektedir. Nitekim eşinin cinsel birliktelikten kaçınmasından dolayı gayri meşru yollara yönelmekten korkan bireyler ADRB’ye başvurarak bir çözüm yolu aramaktadır.³¹

Evlilik, cinsel ihtiyaçların karşılanmasında tek meşru yol olduğu için, bu hususta hem kadının hem de erkeğin eş olarak karşılıklı sorumlulukları bulunmaktadır. Hz. Peygamber kişinin iyiliği emredip kötülükten sakındırması gibi eşyle cinsel ilişkide bulunmasının da sadaka olduğunu belirtmektedir. Şehvetini giderirken aynı zamanda sevap kazanacağına şaşıran sahabeye ise *“Eğer biriniz bunu haram yolla yapmış olsaydı günah olmayacak mıydı? Bunun gibi, helal yolla yapınca da o kişi için sevap vardır”* şeklinde karşılık vermektedir.³² Hz. Peygamber cinsel duyguların evlilik yoluyla tatmin edilmesinin sevap olmasını, bunun kişiyi haramdan korumasıyla ilişkilendirmektedir. Evlilikten beklenen bu faydanın gerçekleşebilmesi, iki tarafın da cinsel anlamda birbirini tatmin edebilmesine bağlıdır. Nitekim dört mezhebe göre nikah akdiyle cinsel ilişki erkeğin bir hakkı olarak kabul edildiği gibi, aynı hak kadına da tanınmaktadır. Dolayısıyla kadın kocasının kendisiyle cinsel münasebette bulunmasını istediğinde erkeğin bu talebe

²⁷ Muḥammed b. ‘Ali b. Muḥammed b. ‘Abdillāh eş-Şevkānī, *Neylu’l-evṭār Şerḥu Muntekā’l-aḥbār*, thk. ‘Uşāme’d-dīn es-Şabābeṭī (Dāru’l-Hadis, 1993), 6/237.

²⁸ ez-Zuḥaylī, *el-Fıḫhu’l-İslāmī ve edilletuhū*, 9/6846.

²⁹ Muḥammed b. ‘Abdillāh Ebu Bekr İbn ‘Arabī, *Aḥkāmu’l-Kur’ān*, thk. Muḥammed ‘Abdilkādir ‘Atā (Beyrut: Dāru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1/239.

³⁰ ez-Zuḥaylī, *el-Fıḫhu’l-İslāmī ve edilletuhū*, 4/2641.

³¹ ADRB Karteks Listesi, No: 5177, İstanbul, Eylül, 2023; ADRB Karteks Listesi, No: 7330, İstanbul, Ocak, 2023; ADRB Karteks Listesi, No: 2131, Şanlıurfa, Nisan, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 1957, İstanbul, Ağustos, 2024; ADRB Karteks Listesi, No: 2799, Kırklareli, Nisan, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 4361, İstanbul, ts.; ADRB Karteks Listesi, No: 4778, Muş, Mart, 2022.

³² Ebu’l-Huseyn el-Ḳuşeyrī Müslim b. el-Ḥaccāc, *el-Cāmi u’ş-şahīḥ*, ed. Muḥammed ‘Abdülbākī (Beyrut: Dāru İḥyā’i’t-Turāsī’l-‘Arabī, 1955), “Zekat”, 53.

karşılık vermesi vaciptir.³³ Ayrıca azil yapmadan önce kadından izin alınması şart koşulması ve kadına kasıtlı olarak cinsel mahrumiyet yaşatmanın boşanma sebebi olması evlilikte kadının da cinsel ilişki hakkı bulunduğunu göstermektedir.³⁴

İslam'da ruhbanlık bulunmadığından kişinin evlilikten uzak durması veya aile içi sorumluluklarını ihmal ederek kendini tamamen ibadete adanması hoş karşılanmamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber karısını ihmal edecek kadar ibadete yönelen Osman b. Maz'ûn'a kendisini örnek alarak her hususta ölçülü olması gerektiğini söyledikten sonra ailesinin, misafirin ve nefsinin hakkını gözetmesini öğütlemiştir.³⁵ İslam'ın aile hayatında öngördüğü bu denge ve karşılıklı hakların korunması prensibi, ADRB'nin aile arabuluculuğu girişimlerinin hareket noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte; cinsel işlev bozukluklarından (erken boşalma, vajinismus vb.) veya ilgisizlikten kaynaklanan ailevi uyuşmazlıklarda arabuluculuk yapılırken öncelikle sorunun nereden kaynaklandığı tespit edilmelidir. Eşlerle birlikte ve ayrı ayrı yapılan görüşmelerde söz konusu sorunların bir sağlık probleminde kaynaklandığı anlaşılması halinde uzman doktora yönlendirme yapılabilir. Eşlerde herhangi bir sağlık sorunu yoksa karı koca arasındaki problemlerin çözümüne yönelik adımların atılması hem evlilik birliğinin korunmasında hem de tarafların cinsel ihtiyaçlarını meşru vasıtalarla gidermesinde etkili olacaktır.

Eşin doğal olmayan yollarla cinsel ilişkiye zorlanması ve yatağın ayrılması, Türk Medeni Kanunu'na göre de boşanma sebebi sayılmaktadır. Ancak bu tür şikâyetler nedeniyle mahkemeye başvurmak yerine ADRB'ye yönelen bireyler genellikle evliliklerini sürdürmek istemektedir. Bu kişilerin eşleriyle yaşadıkları anlaşmazlığın temelinde, kocanın arkadan ilişki talebini kabul ederek günaha girmekten veya cinsel ihtiyaçlarını evlilik dışında karşılayarak zinaya düşmekten korkmaları yatmaktadır. İslam'a göre haram sayılan bu fiillerden kaçınmak isteyen bireyler, ailevi problemlerini dinin emir ve yasaklarına uygun biçimde çözmelerine yardımcı olacak bir aile arabulucusuna ihtiyaç duymaktadır. Temelde karı koca arasındaki anlaşmazlıkların tarafsız bir üçüncü kişinin desteğiyle giderilmesi esasına dayanan aile arabuluculuğuna İslami kimlik kazandıran husus da bu noktada kendini göstermektedir. ADRB gibi dinî otoriteye sahip kurum ya da kuruluşlar İslam hukukunun uhrevî yaptırım gücünden istifade ederek taraflar arasındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışmaktadır. Özellikle aile içinde fiziksel, psikolojik veya cinsel şiddetin söz konusu olduğu durumlarda, meselenin yargıya taşınmasının

³³ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhü*, 6/6845.

³⁴ Ebu Bekr 'Alaeddin Ebu Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Ĥanefî Kāsânî, *Bedâiu ş-şanâi 'fi tertibi ş-şerâi* (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2010), 3/615; Ebü Muhammed Muvaffaĥuddin 'Abdullâh b. Aĥmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muĥnî*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmühsin et-Türki - 'Abdülfettâĥ Muhammed el-Ĥulvî (Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1997), 10/230; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhü*, 6/6845; Ali Rıza Demircan, *İslam'a Göre Cinsel Hayat* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 281-282.

³⁵ Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şidâd b. 'Amr el-Ezdî es-Sicistânî Ebu Dâvud, *Sünenü Ebi Dâvud*, thk. Muhammed Muhyiddin 'Abdî'l-Ĥamîd (Beyrut: Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.), "Salat", 6 (No.1369).

istenmediği hâllerde, şiddet uygulayan kişiye dünyada olmasa da ahirette yaptıklarının karşılığını göreceğini hatırlatmak, İslami aile arabuluculuğunda başvuru temel çözüm yöntemlerinden biridir. Diğer taraftan İslami aile arabuluculuğunda eşlerin birbirine karşı hak ve sorumlulukları, anne-baba olarak yükümlülükleri noktasında dini rehberlik yapılmaktadır.³⁶

ADRB'nin İslami aile arabuluculuğu rolünü ortaya koyan bir diğer husus ise ülkemizde var olan imam nikahı sorunudur. İslam hukukuna göre evlenme ehliyeti bulunan ve birbiriyle evlenmesi haram olmayan kadın ve erkeğin iki şahit huzurunda evlenmeye dair irade beyanlarını ortaya koymalarıyla nikah akdi meydana gelmektedir.³⁷ İslam hukukunda nikah akdini gerçekleştirmek üzere bir görevlinin bulunması zorunlu değildir.³⁸ Ancak Türk Medeni Kanunu'nun 141. maddesinde evlenme törenin geçerli olabilmesi için evlendirme memurunun önünde yapılmasının şart koşulması ülkemizde resmî nikah ve imam nikâhı ayırımının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Halk arasında imam nikahı ya da dinî nikâh olarak bilenen ve İslam hukukuna uygun şekilde yapılmış bir nikah akdinin devlet tarafından geçerli sayılmaması birçok problemi de beraberinde getirmektedir. Nişanlılık döneminde rahat hareket etme, birden fazla evlilik yapma, evliliği gizleme ya da ölüm ayılığı alma (alınıyorsa kaybetmeme) düşüncesiyle kısılan imam nikâhı, mevcut hukuk sistemi tarafından tanınmadığından resmî nikâh ile aynı hukukî sonuçlar doğurmamaktadır. Eşler arasında mirasçılık, mal rejimi hakkı, nafaka yükümlülüğü, sosyal güvenlik hakları; çocuklar açısından ise evlilikten doğan soy bağı ilişkisi imam nikahında söz konusu değildir. Dolayısıyla imam nikâhıyla evlilik birliği kuran kişiler, bu haklardan istifade edemedikleri gibi boşanma davası açma veya boşanma sonrası herhangi bir hak talebinde bulunma imkânı da sahip olamamaktadır. Nitekim imam nikahlı eşlerle yaşadığı sorunlar sebebiyle boşanmak isteyen ancak mahkemeye başvuramayan çok sayıda kadın bürolara gelerek bir çare aramaktadır. Bu durumda, imam nikahlı çiftler arasında yaşanan anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapabilecek ya da kocanın imam nikâhlı karısını boşamadan terk edip gitmesi, kadına her türlü şiddet uygulaması, nafakayı sağlamaması gibi sebeplerle kadının boşanmak istemesi durumunda hakemlik görevi üstlenebilecek dini otoriteye sahip tek resmî kurum Aile ve Dini Rehberlik Bürolarıdır.

³⁶ Temel, "İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulaması", 331-332; Hatice Kübra Kahya, "Türkiye'de Aile Arabuluculuğu Üzerine Çalışmalar: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Darulfunun İlahiyat* 35/Aile Arabuluculuğu Özel Sayısı (2024), 49-50.

³⁷ Nikah akdinin şartlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kāsānī, *Bedāiu ş-şanāi' fi tertibi ş-şerāi*; 3/317-329.

³⁸ Cemil Liv, "Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gereçekleri ve Resmi Nikah ile İmam Nikahının Fıkhi Açdan Karşılaştırılması", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2014), 164.

4. İslam Hukuku ve Pozitif Hukuk Çerçevesinde Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının Aile Arabuluculuğuna Yetkinliği

Ülkemizde profesyonel anlamda aile arabuluculuğu yapan kurum ya kuruluş bulunmadığından ailevi sorunların çözümünde bir uzmandan yardım almak isteyen bir kimse psikoloğa ya da aile danışmanına başvurmaktadır. Dini inanç ve değerlere yeterince yer vermeyen seküler eğitim programlarında yetişen danışmanlar, dindar danışmanların ihtiyaçlarını karşılama ve sorunlarına çözüm bulma konusunda yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple inançlı insanlar bağlı oldukları dinî değerlere uygun şekilde sorunlarına çözüm bulmak amacıyla din adamlarına müracaat etmektedir.³⁹ Nitekim aile içinde yaşanan anlaşmazlıklarda aile danışmanı, aile terapisti, psikolog gibi bir uzmana başvurmalarına rağmen herhangi bir sonuç alamayıp “son çare” olarak ADRB’ye gelen kişiler bulunmaktadır.⁴⁰

İnsanların eşleriyle yaşadıkları anlaşmazlıklarda ADRB’ye başvurarak “yardım edin”, “ne yapmalıyım”, “aramızı bulun” yuvamı kurtarmak istiyorum”, “hakem olur musunuz” gibi taleplerde bulunması, bu büroların toplumun güvenini kazandığını ve bir otorite kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim daha önce verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere ADRB bir aile arabuluculuğu merkezi gibi işlev görmektedir. Ancak burada akla şu sorular gelmektedir: ADRB kendisine gelen aile arabuluculuğu ya da hakemliği taleplerine nasıl karşılık vermektedir? ADRB’de çalışan din görevlileri aile arabuluculuğu yapacak yetkinliğe sahip midir?

ADRB’ye yapılan başvuruların kaydedildiği kartekslerde sadece sorular yer almakta, gelen soru ya da sorunlara nasıl karşılık verildiği ayrı bir sütunda belirtilmemektedir. Ancak bazı soruların içerisinde görüşme yapan görevlinin verdiği cevaba ya da sorunun çözümü için yaptığı yönlendirmeye dair ifadeler yer almaktadır. Buna göre boşanma aşamasına gelen eşlerden biri ya da her ikisi yardım talebiyle ADRB’ye başvurduklarında görevli personelin anlaşmazlık yaşayan eşler arasında bazen arabuluculuk girişiminde bulunduğu bazen de aile danışmanı ya da psikoloğa yönlendirdiği görülmektedir.⁴¹

ADRB personelinin aile arabuluculuğuna yetkinliği hususunda, İslam hukuku ve pozitif hukuk açısından bürolarda çalışan din görevlilerinin karı koca arasında arabuluculuk yapabilmesi mümkündür. Şöyle ki, İslam hukuku açısından yeni bir kavram olan arabuluculuk, tahkimle bağdaştırıldığından anlaşmazlık yaşayan karı koca arasında hakemlik yapacak kişilerde aranan vasıfların arabulucular için de geçerli olduğu kabul edilmektedir. İslam hukukçularının çoğunluğu, bir nevi yargı görevi üstlendiğinden hareketle kadıda aranan bütün şartların hakemde de

³⁹ İlhan Topuz, *Din Görevlilerinin Manevî Danışmanlık Yeterlilikleri* (Isparta: Manas Yayınları, 2014), 67.

⁴⁰ ADRB Karteks Listesi, No: 4965, Samsun, Mart, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 5363, Erzurum, Mart, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 7769, Bursa, Şubat, 2022.

⁴¹ ADRB Karteks Listesi, No: 6954, Rize, Şubat, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 7142, Ankara, Şubat, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 327, Çorum, Haziran, 2022; ADRB Karteks Listesi, No: 433, İstanbul, Nisan, 2025.

bulunması gerektiği görüşünü benimsemektedir. Buna göre İslam hukukuna uygun şekilde arabulucu-hakemlik yapacak bir kişinin Müslüman olması, eda ehliyetine sahip olması, âdil olması, sağlıklı olması, İslam hukuk bilgisine sahip olması, güvenilir ve sabırlı olması gerekmektedir.⁴² Diğer taraftan anlaşmazlık yaşayan kişiler arasında arabuluculuk yapacak kişinin söz konusu ihtilafı giderme noktasında gerekli yetkinliğe ve nüfuza sahip olması gerekmektedir. Zira İbn Teymiyye hakemliğin husumeti sona erdirme, hakları sahiplerine ulaştırma ve tarafların arasını düzeltme gayesi bulunduğunu ifade etmektedir.⁴³ Dolayısıyla davanın mahiyetine bakılarak hakemlerin belirlenmesi, tahkimden beklenen bu üç hedefin gerçekleşmesi bakımından daha isabetli olacaktır. Buna göre ailevî uyuşmazlıklarda hakemlik ya da arabuluculuk yapacak kişilerde bulunması gereken nitelikler, kamu davaları, kişiler arası özel uyuşmazlıklar veya uluslararası ticari anlaşmazlıklarda görev alacak hakem ve arabulucularda aranan niteliklerle aynı olmamalıdır.⁴⁴ Zira diğer uyuşmazlıklardan farklı olarak, ailevî meselelerde tarafların psikolojik durumları, sosyal çevreleri ve kültürel dinamikleri hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir.

İslam hukukunda hakemlerde alakalı tartışılan diğer bir husus ise hakemlerin kimlerden olması gerektiği meselesidir. Nisa suresi 35. ayette “Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin” buyrulduğundan eşlerin ailelerinden olmayan yabancı bir kişinin taraflar arasında hakem olma meselesi mezhepler tarafından ele alınmaktadır. Kur’an’da hakemlerin ailelerden olması özellikle belirtilmektedir. Zira aile fertleri eşlerin durumlarının iç yüzünü daha iyi bilen, onlara karşı daha şefkatli olan ve aralarının ıslah edilmesini daha çok isteyen kimselerdir.⁴⁵ Ayrıca eşlerin aileleriyle aralarındaki ünsiyet, ailevî problemleri tartışabilme ve tavsiyeleri dikkate alma noktasında yabancılara göre daha elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bundan hareketle, hakemlerin kadın ve erkeğin ailesinden seçilmesi İmam Malik’e göre şart, İmam Şafiî ve Ahmed b. Hanbel’e göre evlâdır. Hakemlerin eşlerin ailelerinden seçilmesi, fakihlerin çoğunluğuna göre müstehap ve tercihe şayan bir uygulamadır. Öncelik akrabada olmakla birlikte aile içinde karı koca arasını uzlaştırabilecek nitelikte bir kimse bulunmaması halinde akraba dışından kişilerin de hakemlik

⁴² Kemâledü’-d-Dîn Muhammed b. ‘Abdülvâhid b. ‘Abdülhamîd İbnü’l-Hümâm, *Şerhu Fethi’l-kadîr ala’l-Hidâye* (Mısır: Muştafa el-Bâbî el-Halebî, 1970), 7/316; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 7/321; Ebu İshâk İbrâhîm b. ‘Alî b. Yûsuf eş-Şirâzî, *el-Mühezzebe fi fıkhî İmâmi’ş-Şâfi* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye) (Erişim 18 Eylül 2025), 2/488; Yusuf Şen, “İslam hukukunda Arabuluculuk”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2022), 122-126.

⁴³ Ahmed İbn Teymiyye, *Kitâbu Mecmû’u’l-fetâvâ*, ed. ‘Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: Mecma’u’l-Melik Fehd li-Tıbb’ati’l-Muşhaf, 2004), 35/355.

⁴⁴ Ahmet Akgündüz, “Hakem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/172.

⁴⁵ Ebu’l-Fađl Şihâbe’-d-Dîn es-Seyyid Maħmûd el-Alûsî, *Rûhu’l-meânî fi tefsiri’l-Kur’âni’l-Azîm ve seb’i’l-me’sânî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994), 3/26.

yapabileceği kabul edilmektedir.⁴⁶ Nitekim hakemlik uygulamasından haberdar olan ve eşleriyle yaşadıkları anlaşmazlıkta ADRB'nin hakemlik yapmasını isteyen insanlar, akrabalarına güvenmemeleri ya da hakemlik yapacak yakınlarının olmadığını ifade etmektedir.

ADRB'de çalışmak üzere diyanet personellerinden öncelikle vaiz, yeterli sayıda vaiz bulunmadığı durumlarda din hizmetleri uzmanı, eğitim uzmanı ile dinî yükseköğretim mezunu Kur'an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin-kayyım görevlendirildiği (mad. 9) dikkate alındığında İslam hukuku açısından bu büro ve merkezlerin aile arabuluculuğuna elverişli olduğu görülmektedir. Ülkemizdeki arabuluculuk kanununa göre ise bürodaki görevliler resmî olarak arabulucu sayılmamaktadır. Zira HUAK'ın arabulucu olarak sicile kaydedilebilmek için belirlediği mesleğinde en az beş yıllık tecrübeye sahip hukuk fakültesi mezunu olma ve arabuluculuk eğitimini tamamlama şartı (mad. 20) ADRB'de çalışan personelde bulunmamaktadır.

Mevcut şartlarda ADRB personeli resmî bir arabulucu sayılmamakla beraber bir kamu görevlisi olarak aile davalarında mahkemeye yardımcı olarak görevlendirilmesi mümkündür. 4787 Sayılı Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanun'a göre taraflar arasındaki anlaşmazlık nedenlerine ilişkin araştırma yapmak ve sonucunu mahkemeye bildirmek üzere belirli şartları taşıyan psikolog, pedagog ve sosyal yardımcılarından yararlanılabileceği belirtilmektedir (mad. 5). Aynı maddenin devamında bu görevlilerin yeterli sayıda bulunmaması ya da başka bir uzmana ihtiyaç duyulması halinde diğer kamu kurum ve kuruluşlarda çalışanlardan veya serbest meslek icra edenlerden yararlanılabileceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla ADRB personelinin ya da İslam hukuku alanında çalışan akademisyenlerin aile mahkemelerinde görevlendirilmesinde yürürlükteki hukuk açısından da bir mâni yoktur.⁴⁷ Nitekim İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya gibi ülkelerde de arabulucularda avukat olma şartı aranmamaktadır;⁴⁸ özel arabuluculuk eğitimi yeterli görülmektedir.⁴⁹

⁴⁶ Ebu'l-Mehâsin 'Abdulvâhid b. İsmâ'îl b. Aḥmed b. Muḥammed Rûyânî, *Baḥru'l-mezḥeb fî furû'u'l-mezḥebi's-Şâfi'i*, thk. Târik Fethî es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 9/571.; İbnü'l-Hümâm, *Şerḥu Fethî'l-kadîr ala'l-Hidâye*, 4/244.; ez-Zuḥaylî, *el-Fıḫḫu'l-İslâmî ve edilletuhû*, 9/7061.

⁴⁷ Mehmet Salih Kumaş, "Sulh Temelli Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı: Aile Ve Dini Rehberlik Büroları İçin Bir Model Önerisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi OKAD* 4/1 (2024), 66.

⁴⁸ "Becoming a Mediator", *Family Mediation Council (FMC)* (Erişim 15 Ağustos 2025); Walter H. Rechberger, "Mediation in Austria", *Ritsumeikan Law Review* 32 (2015), 61; Angare Hissem Angare, *Fransız ve Türk Hukuk Sistemlerinde Aile Arabuluculuğu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 73-74; Erhan Fırat, *Aile Arabuluculuğu* (Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 37-50; Yıldız Işıktaş Karabulut, *Aile Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 13-17.

⁴⁹ Avusturya'da arabuluculuk eğitimi veya deneyimi olmayan kişiler bile arabuluculuk yapabilmekte ve arabuluculuk mahkemeye ilgili bir kurumdan ziyade serbest çalışma alanı olarak görülmektedir. bk. Rechberger, "Mediation in Austria", 61.

ADRB personelinin profesyonel anlamda aile arabuluculuğu yapabilecek yeterliliğe sahip olup olmadığı meselesine gelince, bu durum kartekslerde yer alan sorulardan doğrudan tespit edilememektedir. Zira görevlilerin bu görüşmelerde nasıl bir yol takip ettikleri, hangi tekniklere başvurdukları, çiftlerle kaç dakika görüştükleri gibi hususlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. ADRB'nun ailelere yönelik manevi danışmanlık hizmetlerini inceleyen çalışmalarda ise bu bürolarda görev yapan personelin yeterli donanıma sahip olmadığı ifade edilmektedir.⁵⁰ Nitekim bir ADRB personeli uzmanlık gerektiren arabuluculuk ya da danışmanlık taleplerinde zorlandıkları şu şekilde ifade etmektedir: *"Böyle çok fazla danışmanımız var, gelenleri eli boş göndermek ya da yanlış bilgilendirmek bir tarafa alanımız olmayan konulara girmekten de çekiniyoruz. Başkanlığımızın bünyesinde aile danışmanı çalışması ya da biz vaezlerle aile danışmanlığı eğitimi verilmesi halkımıza hizmet konusunda çok büyük ilerleme sağlayacağımı düşünüyorum."*⁵¹

Büro ve merkezlerde çalışan din görevlilerinin aile arabuluculuğu alanında meslekî yeterliliğe sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Zira ADRB'ye yönelik hazırlanan çalışma yönergesine göre böyle bir görevleri bulunmamaktadır. Ancak bu durum bürolarda çalışan din görevlilerinin aile arabulucusu olamayacağı ya da arabuluculuk girişimlerinde tamamen başarısız oldukları anlamına gelmemektedir. Başvuru sayıları dikkate alındığında bu büroların mahkemeye alternatif bir uyuşmazlık çözüm merkezi olarak görüldüğünü ve anlaşmazlıkların giderilmesinde olumlu katkılarda buldukları anlaşılmaktadır.⁵² Nitekim ailevî sorunların çözümünde bu bürolara başvuran ve süreçten memnun kalan kişiler *"Şimdiye kadarki destekleriniz için teşekkür ederiz"*⁵³, *"Yıllardır sizleri arıyorum Allah razı olsun hep destek oluyorsunuz"*⁵⁴ diyerek memnuniyetlerini ifade etmektedir.⁵⁵

⁵⁰ Hatice Kılınçer, "Ailelere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Aile ve Dini Rehberlik Büroları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 21/45 (Haziran 2023), 202-203; Kumaş, "Sulh Temelli Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı: Aile Ve Dini Rehberlik Büroları İçin Bir Model Önerisi", 55; Yasemin Angın - Nurullah Altaş, "Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psikososyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 684-685; İlhan Topuz, "Danışmanlık Görevi Yürüten Din Görevlilerinin Meslekî Algularına Yönelik Nitel Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015), 89.

⁵¹ ADRB Karteks Listesi, No: 7255, Bursa, Şubat, 2022.

⁵² Benzer görüş için bk. Ahmet Kaşdıbi - Sinan Yılmaz, "İslam Aile Hukukunda Aile Hakemliği ve Günümüzdeki Aile Problemlerinin Çözümünde Uygulanabilirliği", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 (2022), 851; Salih Aybey, "Boşanma Sorunlarında Dini Danışmanlık ve Rehberlik: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/59 (2016), 1454.

⁵³ ADRB Karteks Listesi, No: 774, Kayseri, Mayıs, 2022.

⁵⁴ ADRB Karteks Listesi, No: 9535, Adana, Ocak, 2022.

⁵⁵ Din hizmetleri raporlarında halkın memnuniyetine dair istatistikler bulunmamaktadır. Ancak resmi sitede yayınlanan 2017-2022 yıllarına ait istatistiklerde başvuruların her geçen yıl -2020 yılında Covid 19'un etkisiyle görülen azalma hariç- arttığı görülmektedir. Bu durum genel olarak bürolara duyulan memnuniyetin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. bk. DİB, *Din Hizmetleri Raporu*, 2022, 103; Ayşe Betül Balıkcı, "Aile ve Manevi Destek Hizmetlerinin Fonksiyonları Üzerine Nitel Bir Çözümleme", *İlahiyat* 14 (Haziran 2025), 146.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ADRB’de görev yapmak üzere ilk atanana mesleğe hazırlık eğitimi verilmekte, görev yapan personele yönelik ise hizmet içi eğitim seminerleri düzenlenmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2022 yılı Din Hizmetleri Raporu’na göre ADRB personellerine hizmet içi eğitimde verilen dersler arasında “Danışmanlık İlke ve Teknikleri, Ailede Etkili İletişim ve Krizle Mücadele, Boşanma ve Boşanma Sonrası Süreç Yönetimi, Mağdurla Görüşme Teknikleri, Ailevi Sorunların Çözümünde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik” gibi konular da bulunmaktadır.⁵⁶ Bu dersler profesyonel bir aile arabuluculuğu için yeterli olmamakla beraber aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle büroya başvuran çiftlere yardımcı olma noktasında görevlilere katkı sağlamaktadır. Zira ADRB personelinin görüşmelerde en çok kullandıkları dinleme, empati kurma, telkin ve tavsiyede bulunma, pozitif düşünmeye teşvik etme gibi metotlar⁵⁷ aile arabuluculuğunda da kullanılmaktadır. Ancak bürolarda yapılan aile arabuluculuğu girişimleri her bir görevlinin kişisel çaba ve birikimine dayanmaktadır. Modern dönemde ailede ortaya çıkan problemlerin çeşitlenerek artması, çözüm noktasında uzmanlaşmış kişi ya da kurumları zorunlu kılmaktadır.⁵⁸

ADRB’nin görevleri kapsamında açıkça zikredilmemekle beraber yönergede belirtilen aile birlikteliğinin sağlam temellere dayanması ve aile bireylerinin karşılaştıkları sorunlara çözüm üretilmesi hususunda rehberlik etme görevi aile arabuluculuğunun hedefleriyle örtüşmektedir.⁵⁹ Buradan hareketle, toplumda İslami aile arabuluculuğuna duyulan ihtiyaç göz önüne alınarak müftülöklere bağlı yeni bir Aile Arabuluculuğu Büroları kurulabilir.⁶⁰ Açılacak yeni bürolarda ADRB’de çalışan ya da çalışmış din personellerin görevlendirilmesi aile meselelerinde uzun yıllar sahip oldukları tecrübelerden istifade edebilmek açısından önemlidir. Bu bağlamda Salih Kumaş’ın Adalet Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında bir protokol yapılması önerisi dikkate şayan olup bakanlık bünyesinde ADRB personellerinin profesyonel arabuluculuk eğitimi almaları sağlanabilir. Ayrıca aile arabuluculuğunun iki kurum arasında koordineli bir şekilde yürütülmesine olanak sağlayan bir yönetmelik hazırlanması tavsiyesi de bu alanda yapılacak resmî girişimlerde dikkate alınmalıdır. Böylelikle ADRB çalışan din görevlileri tarafından

⁵⁶ DİB, *Din Hizmetleri Raporu*, 2022, 125.

⁵⁷ Kılınçer, “Ailelere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik”, 202.

⁵⁸ Ahmet Kaşdıbi, “Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvurular Bağlamında Ailede Ortaya Çıkan Sorunların Analizi: İstanbul Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2023), 864.

⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 2003 yılında kurulan Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına yönelik hazırlanan çalışma yönergesinde büro veya merkezlerin görevleri şu şekilde sıralanmaktadır: “Dini ve milli değerler ışığında evlilik ve aile olma konusunda farkındalık oluşturmak, aile birlikteliğinin sağlam temeller üzerinde kurulmasına ve sürdürülmesine manevi danışmanlık ve rehberlik etmek, çeşitli toplumsal risklerle karşılaşan aile bireylerinin güçlendirilmesine katkı sağlamak ve sorunlara çözüm üretmek, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, belediye, STK’lar ve ilgili kuruluşlara ait kurum bakımı altında bulunan kadın, çocuk, yaşlı, genç gibi kesimlere yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunarak toplumsal uyum süreçlerine katkı sağlamak” (Madde 8) bk. Diyanet İşleri Başkanlığı Hukuk Müşavirliği, “Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi” (Erişim 03 Eylül 2025).

⁶⁰ Elif Kübra Türkmen, “Fas Deneyimlerine Dayanarak Geliştirilen Örnek Bir Aile Arabuluculuğu Modeli”, *Darulfunun İlahiyat* 35/ Aile Arabuluculuğu Özel Sayısı (2024), 169.

uzun yıllardır gayri resmî bir şekilde yapılan aile arabuluculuğu faaliyetleri sistematik bir hale gelmiş ve adalet sistemine dahil edilmiş olacaktır.⁶¹

Sonuç

Bu çalışma, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına (ADRB) yapılan başvurulardan hareketle Türkiye’de İslami aile arabuluculuğuna duyulan ihtiyacı tartışmaya açmıştır. Elde edilen bulgular, ailevi uyuşmazlıkların çözümünde doğrudan ya da dolaylı olarak ADRB’den arabuluculuk talep edildiğini ortaya koymaktadır. İnsanların eşleri, çocukları ya da aile büyükleriyle yaşadıkları sorunların giderilmesi yönündeki yardım ve destek talepleri aile arabuluculuğu kapsamında değerlendirilmektedir. Diğer taraftan insanların ailevi problemlerinde dinî bir kimliğe sahip olan ADRB’ye yönelmesi, ailevi sorunlarıyla baş etme sürecinde dini hükümleri dikkate alan İslami aile arabuluculuğuna ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Zira dinî inançları çerçevesinde hayatını düzenlemek isteyen bireyler, ailevi problemlerini de inancının gereklerine uygun şekilde çözmek istemektedir. Bu çerçevede Türkiye’de İslami aile arabuluculuğunu temsil ettiğini düşündüğümüz ADRB’nin aile arabuluculuğuna yönelik girişimlerde aktif bir şekilde sürece dahil edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira tarih boyunca kabile liderleri, halkın ileri gelenleri ya da aile büyükleri toplumdaki otoriteleri sayesinde pek çok anlaşmazlığın yargı yoluna başvurmadan çözülmesini sağlamıştır. Benzer şekilde bugün Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı bir birim olan Aile ve Dini Rehberlik Büroları da toplum nezdinde bir otoriteye sahiptir. Dolayısıyla bu büroların aile içi uyuşmazlıklarda arabuluculuk görevi üstlenecek tecrübe ve potansiyele sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte, ADRB’nin arabuluculuk işlevini daha etkin şekilde yerine getirebilmesi için yasal altyapının güçlendirilmesi, personele arabuluculuk ve psikolojik danışmanlık konusunda özel eğitim verilmesi ve hukukî süreçlerle koordinasyonun sağlanması gerekmektedir. ADRB’de çalışan din görevlilerine aile arabuluculuğu eğitimi verildikten sonra müftülük bünyesinde yeni bir büro açılarak taraflarla görüşmeye elverişli odalarda profesyonel şekilde İslami aile arabuluculuğu hizmeti verilebilir. Sonuç olarak, sulh temelli İslami aile arabuluculuğu modelinin kurumsallaştırılması, hem aile mahkemelerinin iş yükünü azaltacak hem de toplumsal değerlerle uyumlu, boşanma oranlarını düşürmede daha işlevsel bir uyuşmazlık çözüm mekanizmasının inşasına katkı sağlayacaktır. Sulhun mümkün olmadığı durumlarda ise yapılacak resmî protokollerle Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının ya da kurulacak Aile Arabuluculuğu Bürolarının hakemlik yapabilmesine imkân sağlanmalıdır. Zira dinî nikahlı evliliklerde kocanın karısını terk etmesi ya da kocanın üç talak hakkını da kullanmasına rağmen evlilik hayatına devam etmesi halinde kadının aile mahkemesine başvurması mümkün değildir. Dolayısıyla böyle

⁶¹ Kumaş, “Sulh Temelli Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı: Aile Ve Dini Rehberlik Büroları İçin Bir Model Önerisi”, 67.

durumlarda Aile Arabuluculuğu Büroları arabuluculuktan hakemliğe geçiş yaparak tarafların ayrılığına karar verebilmeli ve bu karar aile mahkemeleri tarafından tanınmalıdır.

Kaynakça/References

- Akgündüz, Ahmet. "Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/171-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakem>
- Altaş, Nurullah. "Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 41 (2000), 326-350.
- Alūsī, Ebu'l-Faḍl Şihābe'd-Dīn es-Seyyid Maḥmūd el-. *Rūhu'l-me'ānī fī tefsīri'l-Kur'āni'l-'Azīm ve seb'i'l-meşānī*. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994. <https://shamela.ws/book/22835/1047#p1>
- Angare, Angare Hissem. *Fransız ve Türk Hukuk Sistemlerinde Aile Arabuluculuğu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Angın, Yasemin - Altaş, Nurullah. "Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psikososyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2018), 75-93. <https://doi.org/https://doi.org/10.30627/cuilah.433365>
- Aybey, Salih. "Boşanma Sorunlarında Dini Danışmanlık ve Rehberlik: Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/59 (2016), 1447-1465. <https://doi.org/https://doi.org/10.17755/esosder.263246>
- Aybey, Salih. "Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2015), 137-152. <https://izlik.org/JA47MX49WB>
- Balıkçı, Ayşe Betül. "Aile ve Manevi Destek Hizmetlerinin Fonksiyonları Üzerine Nitel Bir Çözümleme". *İlahiyat* 14 (Haziran 2025), 137-157. <https://doi.org/https://doi.org/10.62188/ilahiyat.1431274>
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 13/25-26 (2015), 37-74. <https://izlik.org/JA43MM75WA>
- Demircan, Ali Rıza. *İslam'a Göre Cinsel Hayat*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014. <https://www.hiperkitap.com/viewer/index?pageNumber=282&b=4e7705a3-a28f-11eb-a474-000c296fffd8>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. *Din Hizmetleri Raporu*, 2022. Erişim 13 Eylül 2025. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/2022%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. *Diyanet Aile Çalışmaları*. Erişim 28 Ağustos 2025. https://yayin.diyamet.gov.tr/File/Download?path=3104_1.pdf&id=3104

- Diyanet İşleri Başkanlığı Hukuk Müşavirliği. "Aile ve Dinî Rehberlik Büro veya Merkezleri Çalışma Yönergesi". Erişim 03 Eylül 2025. <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/DIYANET%20İŞLERİ%20BAŞKANLIĞI%20AİLE%20VE%20DİNİ%20REHBERLİK%20BÜRO%20VEY%A%20MERKEZLERİ%20ÇALIŞMA%20YÖNERGESİ.pdf>
- Ebu Dāvid, Süleyman b. el-Eş'as b. İshāk b. Beşir b. Şidād b. 'Amr el-Ezdī es-Sicistānī. *Sünenü Ebi Dāvud*. thk. Muḥammed Muḥyiddīn 'Abdī'l-Ḥamīd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-'Aşriyye, ts. <https://shamela.ws/book/1726/2728#p1>
- Fırat, Erhan. *Aile Arabuluculuğu*. Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Genia, Vicky. "Seküler Psikoterapistler ve Dindar Danışanlar". çev. Üzeyir Ok. *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 78-83.
- Güney, Nurşen. "Aile Büroları". IV. *Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereler*. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2009. <https://izlik.org/JA32NT84FH>
- İbn Kūdāme, Ebū Muḥammed Muvaffaḳuddīn 'Abdullāh b. Aḥmed b. Muḥammed. *el-Muğnī*. thk. 'Abdullāh b. 'Abdülmuḥsin et-Türkī - 'Abdülfeṭṭāḥ Muḥammed el-Ḥulv. Riyād: Dāru 'Ālemi'l-Kütüb, 1997. <https://ia801609.us.archive.org/23/items/WAQmogni/mogni07.pdf>
- İbn Teymiyye, Aḥmed. *Kitābu Mecmū 'u 'l-fetāvā*. ed. 'Abdurrahman b. Muḥammed b. Kāsim. 35 Cilt. Medine: Mecma 'u 'l-Melik Fehd li-'Tıbbā'ati'l-Muşḥaf, 2004. <https://shamela.ws/book/7289/16798>
- İbn 'Arabī, Muḥammed b. 'Abdillah Ebu Bekr. *Aḥkāmü'l-Kur'ān*. thk. Muḥammed 'Abdilkādir 'Atā. Beyrut: Dāru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2003. <https://shamela.ws/book/1464/1708>
- İbnü'l-Hümām, Kemāledü'd-Dīn Muḥammed b. 'Abdülvāhid b. 'Abdülḥamīd. *Şerhu Fetḥi'l-ḳadīr 'ala'l-Hidāye*. Mısır: Muşṭafa el-Bābī el-Ḥalebī, 1970. <https://shamela.ws/book/21744/1786#p1>
- Kahya, Hatice Kübra. "Türkiye'de Aile Arabuluculuğu Üzerine Çalışmalar: Eleştirel Bir Değerlendirme". *Darulfunun İlahiyat* 35/'Aile Arabuluculuğu' Özel Sayısı (2024), 33-54. <https://doi.org/https://doi.org/10.26650/di.2024.35.1561079>
- Karabulut, Yıldız Işıktaş. *Aile Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kāsānī, Ebu Bekr 'Alaeddin Ebu Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Ḥanefī. *Bedāiu 'ş-şanāi' fī tertibi'ş-şerāi'*. Beyrut: Dāru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2010.

- Kaşdibi, Ahmet. "Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Yapılan Başvurular Bağlamında Ailede Ortaya Çıkan Sorunların Analizi: İstanbul Örneği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2023), 845-866. <https://doi.org/https://doi.org/10.15869/itobiad.1225346>
- Kaşdibi, Ahmet - Yılmaz, Sinan. "İslam Aile Hukukunda Aile Hakemliği ve Günümüzdeki Aile Problemlerinin Çözümünde Uygulanabilirliği". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 (2022), 641-668. <https://doi.org/https://doi.org/10.32711/tiad.1179362>
- Kılınçer, Hatice. "Ailelere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Aile ve Dini Rehberlik Büroları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 21/45 (Haziran 2023), 193-217. <https://doi.org/https://doi.org/10.34234/ded.1265651>
- Köylü, Mustafa. "Din Hizmetlerinde Çağdaş Yönelimler ve Faaliyetler -ABD ve Kanada Örneği-". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, 2007. https://isamveri.org/pdfdrgr/D182236/2008/2008_KOYLUM.pdf
- Kumaş, Mehmet Salih. "Sulh Temelli Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı: Aile Ve Dini Rehberlik Büroları İçin Bir Model Önerisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi OKAD* 4/1 (2024), 49-76. <https://izlik.org/JA37AR86NC>
- Qurṭubī, Ebu 'Abdillaḥ Muḥammed b. Aḥmed el-Ensārī el-. *el-Cāmi' li aḥkāmī'l-Kur'ān*. 20 Cilt. Kahire: Dāru'l-Kütübī'l-Mısıryye, 1964. <https://shamela.ws/book/20855/1000#p1>
- Liv, Cemil. "Günümüzde İmam Nikahına Yönelişlerin Gerekçeleri ve Resmi Nikah ile İmam Nikahının Fıkhî Açından Karşılaştırılması". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2014), 163-191. <https://doi.org/https://doi.org/10.18498/amauidf.75710>
- Müslim b. el-Ḥaccāc, Ebu'l-Ḥuseyn el-Ḳuşeyrī. *el-Cāmi 'u's-saḥīḥ*. ed. Muḥammed 'Abdülbākī. Beyrut: Dāru İḥyā' i't-Turāsī'l-'Arabī, 1955. <https://shamela.ws/book/1727/3919>
- Rechberger, Walter H. "Mediation in Austria". *Ritsumeikan Law Review* 32 (2015), 61-70. <https://doi.org/https://doi.org/10.14395/jdiv34>
- Rūyānī, Ebu'l-Meḥāsin 'Abdulvāḥid b. İsmā'īl b. Aḥmed b. Muḥammed. *Baḥru'l-mezḥeb fi furū 'u'l-mezḥebi's-Şāfi'ī*. thk. Ṭārık Fethī es-Seyyid. 14 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kütübī'l-İlmiyye, 2009. <https://shamela.ws/book/16934/4679#p1>
- Şen, Yusuf. "İslam hukukunda Arabuluculuk". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Aralık 2022), 105-135.

- Şevkânî, Muḥammed b. ‘Alî b. Muḥammed b. ‘Abdillaḥ eş-. *Neylu’l-evṭâr Şerhu Muntekâ’l-aḥbâr*. thk. ‘Uṣâme’d-dîn es-Şabâbeṭî. Dâru’l-Hadis, 1993. <https://shamela.ws/book/9242/2206>
- Şirâzî, Ebu İshâk İbrâhîm b. ‘Alî b. Yûsuf eş-. *el- Mühezzeb fi fıkhi İmâmi’ş-Şâfi*. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-‘İlmiyye. Erişim 18 Eylül 2025. <https://shamela.ws/book/11813/1051>
- Taylor, R J vd. “Mental Health Servicesin Faith Communities: The Role of Clergy in Black Churches”. *Social Work* 45/1 (Ocak 2000). <https://doi.org/10.1093/sw/45.1.73>
- Temel, Ahmet. “İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye’de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”. *Darulfunun İlahiyat* 30/2 (2019), 311-336. <https://izlik.org/JA92TG79BN>
- Toprak, Hicret. “Dünyada ve Türkiye’de Aile Destek Hizmetleri’nin Gelişmesine Paralel Olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Yeni Açılımları”. *Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, Küreselleşen Dünyada Aile*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009. https://isamveri.org/pdfdr/D193073/2010/2010_TOPRAKH.pdf
- Topuz, İlhan. “Danışmanlık Görevi Yürüten Din Görevlilerinin Meslekî Algılarına Yönelik Nitel Bir Araştırma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015), 75-93. <https://izlik.org/JA32NT84FH>
- Topuz, İlhan. *Din Görevlilerinin Manevî Danışmanlık Yeterlilikleri*. Isparta: Manas Yayınları, 2014. https://www.academia.edu/22379821/DİN_GÖREVLİLERİNİN_MANEVÎ_DANIŞMANLIK_YETERLİLİKLERİ
- Türkmen, Elif Kübra. “Fas Deneyimlerine Dayanarak Geliştirilen Örnek Bir Aile Arabuluculuğu Modeli”. *Darulfunun İlahiyat* 35/Aile Arabuluculuğu Özel Sayısı (2024), 149-173. <https://doi.org/https://doi.org/10.26650/di.2024.35.1536921>
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *el-Fıkhu’l-İslâmî ve edilletuhü*. 8 Cilt. Dımaşq: Dâru’l-Fıkr, 1985.
- Family Mediation Council (FMC). “Becoming a Mediator”. Erişim 15 Ağustos 2025. <https://www.familymediationcouncil.org.uk/becoming-a-family-mediator/>
- el-Mevsû’atu’l-fıkhiyye*. Kuveyt: Vizâratu’l-Evḳaf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1984. <https://shamela.ws/book/11430/13850>

